

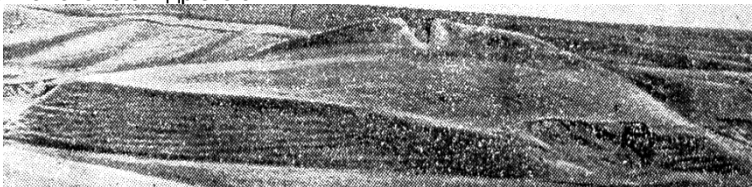
Мельничук Олег, Мельничук Тетяна
ГОРОДИЩЕ УЛИЧІВ Х СТ. ПОБЛИЗУ С. ЧЕРВОНЕ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ П.І. ХАВЛЮКА

Серед плеяди українських вчених, які доклали значних зусиль для дослідження археологічних пам'яток Подільського регіону, важливе місце належить відомому у наукових колах археологу, краєзнавцю, педагогу Павлу Івановичу Хавлюку. Уродженець Поділля (народився 15.06.1925 р. в с. Жорнище Іллінецького району), він прожив непросте життя, однак до кінця своїх днів (помер 11 серпня 2001 р. під час проведення археологічних досліджень) залишався вірним своєму покликанню. Як висококваліфікований фахівець, він відзначився проведенням розвідок по вивченню різночасових пам'яток, та все ж основним об'єктом археологічних досліджень були слов'янські старожитності Побужжя та Подністров'я [1]. Серед багатьох археологічних об'єктів, відкритих та вивчених Павлом Івановичем – городище уличів Х ст. поблизу с. Червоне Немирівського району Вінницької області.

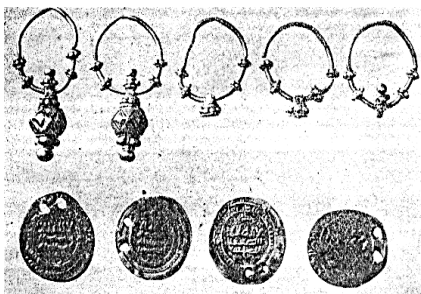
У своїй статті автори ставлять за мету розкрити стан вивчення археологом П.І. Хавлюком городища уличів Х ст. поблизу с. Червоне.

Досліджувана проблема не знайшла висвітлення в науковій літературі. Окремі результати перших розвідок на території городища висвітлено в працях П.І. Хавлюка [2;3]. Про життєвий шлях та наукову діяльність вченого повідомляють у своїй статті В. Рудь та В. Косаківський [1]. Джерельною базою для написання статті послуговували Наукові звіти про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту, що зберігаються в Інституті археології НАН України.

Характеризуючи означену археологічну пам'ятку, слід відзначити, що це найбільш показове городище мисового типу без валу. Зважаючи на його зовнішній вигляд, жителі навколишніх сіл Червоного та Мельниківців у розмовах завжди називають його «могилою». Городище розташоване на мису з дуже стрімким північним та західним схилами, утвореними попередньою спланованою підрізкою.

Городище нагадує форму витягнутого ромба, розмірами 80–85 метрів, південно-західний край якого злегка нахилений. Під плато площадка, відокремлена підвищенням валом і ровом глибиною 2 м і шириною 6 м [2, с.163]. З трьох боків внаслідок стрімкості схилів, захисту не потрібно було, а з четвертої це було зроблено.

Вперше, під час археологічних розкопок, які проводив доцент Вінницького педагогічного інституту Хавлюк Павло Іванович з студентами в 1967 р. були знайдені 5 срібних сережок і 4 демонетизованих дирхеми, які вживались як підвіски (див. фото). Три дирхеми, виявлені на городищі, відносились до часу Саманідів, і належали Наср ібн Ахмаду. Перший з них був карбований в Андарабаді в 916-917 рр., другий в Самарканді в 930-931рр, третій – в Аш-Шаші в 934-935 рр., четвертий – підробка саманідського дирхема [2, с.164].

форму, розмірами 4,3 x 3,3 м. Піч, яка знаходилась в одному з кутів, викладена з великих гранітних каменів. Черинь вимашено глиною. Стіни житла були обкладені дубовими колонами у вигляді зрубу, що піднімався на певну висоту над ямою. Долівка ущільнена. Біля печі справа зафіксовано невелику ямку. В житлі знайдено кілька десятків уламків посудин, дві кістяні проколки та залізну риховку від ручки якогось інструмента [2, с.165].

В декількох місцях було виявлено сліди залізоплавильного виробництва у вигляді жужелиць і куч заготовленої для плавки залізної руди. Було розкопано залишки трьох печей. Одразу під орним шаром залягала жужелиця або шлак з великим вмістом заліза. Іноді печі групувались по декілька в одному місці, але найчастіше окремо.

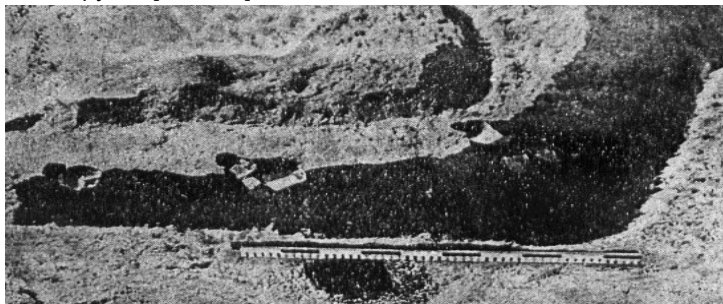
На городищі було знайдено також залізні наконечники стріл, підвісний сланцевий брусок, залізну пряжку, уламок зубила чи долота, два пряслиця, уламок ножика. На підставі знахідок городище було датоване X ст..

Поблизу городища було виявлено селища, що простягались до двох кілометрів від нього. Тут же було здійснено розкопки декількох ділянок і залізоплавильних печей.

Найкраще збережена землянка (див. фото) мала прямокутну

Після розчищень були знайдені розкидані грудки залізної руди, фрагменти кераміки, глиняні прямокутні трубки з круглими отворами для дуття. В одному місці в ямці біля печі було складено дев'ять таких трубок [2, с.167].

Після означеної археологічної розвідки 1967 р. і аж до 2001 р. проводилися більш глибокі дослідження самого городища. Перше ґрунтовне дослідження городища було розпочате експедицією Вінницького педінституту, яку очолював доцент Хавлюк П.І. влітку 1971 р. У щорічному звіті городище було охарактеризоване як просте мисове укріплення розміром 80х67 м (частину первісної території городища було зруйновано працівниками місцевого колгоспу для укріплення греблі ставка, що знаходився поруч) з валом по всьому периметру площадки. Найбільш повно вал зберігся з напільного боку. В його розрізі (зробленому у 1960 р.) були виявлені дерев'яні кліті, забиті глиною. Гребінь валу викладений камінням. Культурний шар товщиною від 0,5 до 0,8 м простежувався лише біля витоків, центральна частина площадки внизу укріплення була вільною від будівель. Тут зрідка попадалися окремі черепки посуду, ще рідше – неглибокі ямки з гумусованим ґрунтом та горілим зерном.

Загальна площа розкопок становила 408 кв. м.. В основному, біля східної частини валу знайдено понад десяток господарських ям, круглої в плані форми, з вертикальними стінками діаметром 0,6-0,9 м. і глибиною 0,5-0,8 м. Вони часто були заповнені горілим зерном і пшеницею, просом і вікою. В ямі №5 зерно пшениці і проса зберігалось разом неочищеним. Разом із зерном в ямах було знайдено битий посуд: горшки і конічні гончарні миски. Очевидно зерно зберігалось в цих посудинах. В ямах №2 і №3 виявлені шматки двох жорнових каменів із вулканічного туфу.

На розкопаній площі городища були знайдені залізні предмети: 5 ножів, дві петлі від скриньок, скобель, дужка від відра, скріпа із двома цвяхами, 11 черешкових ромбовидних наконечників до стріл, 6 шиловидних протикульчужних наконечників до стріл, кілька зіпсованих і цілий псалій, ковальські кліщі, молоток-зубило. Крім того, в культурному шарі на городищі виявлено кілька глиняних біконічних прясел, шматок дубового обгорілого дерева стріли діаметром 0,7мм., пастова і сердолікова намістини, кістяна трубочка в пошкодженому стані, кілька пісковикових брусків і обломки залізних предметів, форму і призначення яких встановити неможливо.

На городищі майже повністю були відсутні кістки домашніх тварин. За весь сезон розкопок було знайдено лише біля 20 кісток свині і великої рогатої худоби. Мало на городищі виявилось і кераміки. Вся вона фрагментована і одноманітна: кілька конічних з прямими вінцями мисок і горшків, орнаментованих хвилястим лінійним по всьому туловищу орнаментом. На основі цього доц. Хавлюк П.І. зробив припущення, що життя на городищі припинилося внаслідок короткотривалої облоги кочівникамидесь в кінці Х ст.. Про це свідчить залишене на городищі зерно і невелика кількість кісток тварин. Городище було датоване Х ст. і через, знайдені тут раніше, дирхеми 40-х рр. Х ст., які використовувалися як скроневі підвіски.

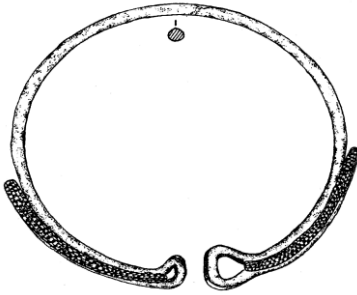
Південніше городища, на поселені за річкою розкопана майже квадратна напівземлянка розміром 4,5х4,8 м. з камінною піччю у кутку. Піч добре збереглася. Її зовнішні розміри 1,45х1,65 м., глибина житлової ями 0,6 м. В житлі на долівці лежав розбитий гончарний горщик з хвилястим орнаментом під добре відхиленими вінцями. Ліворуч від печі виявилася велика купа заготовленої білої глини. Біля неї лежали дві п'ясткові кістки бика чи корови. Одна із цих кісток мала добре заполіровану тертям поверхню, друга – 15 вирізаних поперек кістки паралельних одна до одної канавок. Цілком можливо, що ці предмети вживалися для обробки кераміки.

Поблизу житла, на рівні денної древньої поверхні лежало шиферне рожеве прясло і черенковий ромбовидний плоский наконечник до стріли. У розкопі, розташованому 15 м. нижче по схилу були виявлені сліди зруйнованої глиняної печі, можливо гончарної, бо серед кераміки попадалися і необпалені уламки. Тут же були знайдені два залізні ножі, кістяна проколка, глиняні біконічні прясла і наральник від плуга. Неодноразово на поселені і городищі було виявлено крицю і залізну руду мінерального походження [4, арк. 1-3].

Вдруге городище досліджувалося студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту під керівництвом П.І. Хавлюка з 3 липня по 5 серпня 1980 р. У звіті керівника повідомлялося, що після розкопок 1971 р. частину культурного шару городища було зруйновано місцевим колгоспом під час будівництва греблі ставка поблизу об'єкту. Проведені розкопки дали змогу дослідникам виявити незначні залишки кераміки, в ямах знайдено залишки горілого зерна проса, пшениці, жита та гороху. Ями були заповнені попелом, вугіллям та дрібним камінням, на основі чого було зроблено припущення про існування над ними споруд типу шалашів, що згоріли від пожежі. Зрідка знаходили залізні черенкові ножі, наконечники до стріл, дрібні побутові предмети, інструменти для обробки заліза та дерева. Під час розкопок виявлено також невеликі скарби, що складалися із чотирьох повнотілих сережок «волинського» типу, трьох бронзових кованих дротяних браслетів, двох демонетизованих браслетів, персня із вставленою намистиною синього кольору, каблучки бронзової з роз'єднаними кінцями, трьох підвісок-намистин: однієї бронзової та двох срібних, двох черепашок – монета купреа, кістяної круглої пластинки з отвором по центру, двох ікол-підвісок молодого

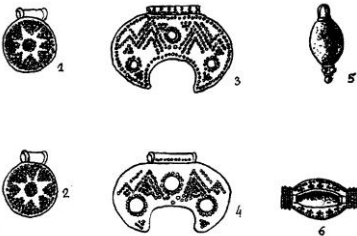
вовка і поламаного ікла бобра із слідами отвору. Скарб був закопаний у ґрунт на глибині 0,3 м. [5, арк. 6,13].

Наступний етап дослідження припав на 1987 р. (з 5 серпня по 11 серпня). На городищі було досліджено площу 162 кв.м. Тут було виявлено 4 господарських ями, заповнення яких дало кілька предметів. У культурному шарі, на глибині 0,2-0,4 м. знаходилися дрібні фрагменти кераміки, гранітні камені, горілі залишки легких наземних споруд, рідко – побутові предмети, ножі, скоби. На полі, поза межами укріплення, була розкрита площа 101 кв.м., де виявлено залишки залізноплавильних горнів, гончарних обпалювальних печей. Таким чином був зроблений висновок, що основна діяльність населення була зосереджена поза межами фортеці [6, арк. 2-3].

кольчуги, окремі прикраси [7, арк. 1-15].

В період роботи експедиції 1989 р. досліджено площу 436 кв.м., на якій розкопано 36 господарських ям. Вперше на городищі, окрім попередніх традиційних знахідок, були виявлені залишки людських кісток, дослідження яких дало змогу прийти до висновку про існування на городищі двох періодів життя людей упродовж X – початку XI ст. [8, арк. 1-9].

піддані знайдені 2 сковороди, 1 миска, залізне тесло. Ювелірні вироби актом від 3 червня 1992 р. були передані до Вінницького краєзнавчого музею [9, арк. 1-13].

Досліджена у 1991 р. площа складала 352 кв.м. Основою успіху експедиції було виявлення на межі квадратів 568 та 569 у господарській ямі 156 на глибині 0,8 м. скарбу ювеліра-майстра, що складався із бронзових терез для зважування металу, 11

Дослідження городища експедицією у складі керівника – доцента Хавлюка П.І. та 30 студентів-істориків ВДПІ було продовжено 5 липня-11 серпня 1988 р. Досліджена цього разу площа складала 396 кв.м., на якій було розкопано 16 господарських ям. Серед знахідок: кістки тварин, дрібне каміння, кераміка, залізні знаряддя праці, жорнові камені, наконечники стріл, залишки

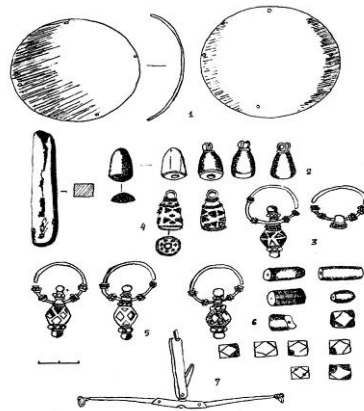
В 1990 р. експедицією було досліджено площу 504 кв.м., на якій розкопано 38 господарських ям. Особливістю означеного сезону було віднайдення в квадраті 1174 скарбу ювеліра, що складався із 6 срібних предметів: 2 круглі підвіски, 2 лунниці, ажурна намистина, пустотіла підвіска та двох арабських дирхемів. Реставрації були

сердолікових намистин, 5 пустотілих сережок «волинського» типу, ажурна срібна намистинка, 4 пірамідальні підвіски [3, с.14]. Тут же знайдено бронзовий штамп, яким витискалися підвіски та бронзова паличка довжиною 7 см. і шириною 1 см. Віднайдення знарядь праці ювеліра дало можливість прийти до висновку про рівень розвитку цієї галузі та підтвердження факту місцевого виробництва ювелірних виробів на городищі [10, арк. 1-6].

Таким чином, розкопки на городищі, незважаючи на порівнянню бідність культурного шару, дають цінний матеріал для написання соціально-культурної історії одного із великих південно-західних

слов'янських племен, які жили в долинах Південного Бугу. Його мешканці вирощували зернові, при обробці землі користувались залізними знаряддями (адже й залізо видобували самі), вміли виготовляти керамічний посуд.

На думку П.І. Хавлюка, городища уличів можна розглядати, як феодалні замки, а селища навколо них являли собою систему житлових та господарських будівель залежних селян. Тут знаходились житла і виробничі приміщення гончарів, ковалів, ювелірів. В умовах

постійної загрози нападу кочівників, населення селищ під стінами замків знаходило відповідний захист [2, с.172-173].

Вчений переконаний, що ці факти демонструють процес виникнення великих населених пунктів і навіть міст. Але процес не був завершений через постійні небезпеки з боку кочівників. Спочатку печеніги, а потім половці спустошували цю територію, спалювали городища. Але люди мабуть планували повертатись назад, тому закопували скарби. Були випадки повторного заселення. Так наприклад, на городищі №3 знайдено два види господарських ям різних періодів. А врешті решт це корінне населення було витіснено з своїх місць, або знищено.

Отже, дані археологічних досліджень П.І. Хавлюка дають нам більш повну картину життя найдавніших людей, які ще в Х ст. освоювали землі, на яких пізніше виникли українські села. Археологічні знахідки докладніше розповідають про спосіб життя та вид діяльності поселенців. Захисні споруди свідчать про ті небезпеки, які чатували на них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рудь В., Косаківський В. П.І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2011. – С.312-313.
2. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності / АН УРСР, Ін-т археології; [відп. ред. В. І. Бідізля]. – Київ: Наук. думка, 1969. – С. 156-174.

3. Хавлюк П.І. Ювелірна справа уличів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.1. – Вінниця, 1999. – С.13-19.
4. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1971 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 6074.
5. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1980 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 9767.
6. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1987 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 225421.
7. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1988 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 23131.
8. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1989 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 23831.
9. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1990 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 24421.
10. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1991 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 24571.